

Міжнародне право
захисту прав
людини

Мирослава Антонович

Міжнародна система захисту прав людини: крізь призму України

У статті аналізується поняття «міжнародна система захисту прав людини», його еволюція та визначення в правових доктринах. Крім міжнародно-правових аспектів - міжнародних норм, процедур та інституцій - пропонується виділяти таку складову міжнародної системи захисту прав людини, як міжнародна багатостороння політика щодо прав людини. Проводиться загальний огляд процесу входження України до міжнародної системи захисту прав людини *de jure* і *de facto*.

The article deals with the concept of international human rights system, its evolution and definitions in international law doctrines. The author includes international multilateral policy on human rights among other aspects of international human rights system such as international norms, procedures and institutions. The author also examines Ukraine's participation in international human rights system *de jure* and *de facto*.

Термін «міжнародна система захисту прав людини» в останні десятиліття досить часто використовується в міжнародній та національних правових системах, у міжнародних відносинах та міжнародній політиці. Однак повного визначення змісту поняття, що передається цим терміном, включаючи його правові та політичні аспекти, дано не було.

З одного боку, міжнародна система захисту прав людини входить до системи міжнародних відносин в цілому, а з іншого, - до системи міжнародного права, утворюючи одну з його галузей. Існує три основні точки зору щодо місця прав людини в міжнародних відносинах. Згідно з традиційним статистичним підходом, права людини є справою суверенної державної юрисдикції і продовжують бути другорядним об'єктом міжнародних відносин. Жодна міжнародна організація не має права діяти в ім'я прав людини. Згідно з космополітичною моделлю індивіди, неурядові організації та інші недержавні суб'єкти, а також глобальне політичне співтовариство (на противагу міжнародній спільноті держав) чинять тиск на держави з метою захисту прав людини. Третя, інтернаціональна модель (в якій виділяються декілька підходів), передбачає, що міжнародна спільнота є спільнотою держав, до яких входять неурядові організації та індивіди, і саме ця спільнота держав визначає межі міжнародної правозахисної діяльності¹.

До недавнього часу для позначення аналізованого поняття використовувались терміни «міжнародне співробітництво держав у сфері прав людини», «міжнародне регулювання прав людини»², «система ООН у сфері прав людини», «міжнародно-правові засоби, призначені для забезпечення і захисту основних прав людини»³ тощо. Було проаналізовано виникнення інституту міжнародного захисту прав людини⁴. А.І. Дмитрієв вважає міжнародний захист прав людини інститутом, який входить до галузі міжнародного гуманітарного права і основою виникнення якого стали норми, закріплені в Статуті ООН. Серед інститутів цієї галузі права А.І. Дмитрієв виділяє інститут захисту прав людини в мирний час, захист прав людини під час збройних конфліктів і міжнародно-правове співробітництво по боротьбі зі злочинами міжнародного характеру⁵.

Поширеним є розуміння міжнародного захисту прав людини як міжнародного співробітництва держав, зусиль і заходів ООН по сприянню загальній повазі і дотриманню прав людини і основних свобод для всіх, незалежно від раси, статі, мови і релігії⁶. Як зазначає В.В. Рудницький, у Статуті ООН мова йде не про «міжнародний захист прав людини», а швидше про міжнародне співробітництво держав - членів ООН у сприянні розвитку прав людини і повазі до них⁷.

Діяльність з міжнародного захисту прав людини, на думку А.П. Мовчана, полягає у створенні загальних рекомендацій щодо того, які саме права людини і основні свободи підлягають універсальному дотриманню і повазі; у розробці міжнародних угод у цій сфері; у створенні

спеціального механізму з виконання державами своїх міжнародних зобов'язань щодо прав людини. Б. Петранов розглядає міжнародний захист прав людини як один із видів діяльності щодо прав людини в міжнародних відносинах поряд з такими видами діяльності, як сприяння реалізації міжнародних угод у сфері прав людини та міжнародний контроль за дотриманням цих угод⁸.

Серед основних передумов виникнення міжнародного захисту прав людини радянські юристи-міжнародники, як і міжнародники інших країн, виділяли боротьбу народів за відновлення зневажених фашизмом прав людини і зв'язок між дотриманням прав людини і збереженням миру⁹. Радянські правознавці йшли далі, приписуючи до додаткових передумов міжнародного захисту прав людини також діяльність СРСР на світовій арені та вплив «соціалістичної демократії». Однак згадаємо, що про міжнародний захист прав людини писав ще у XIX ст. професор Харківського університету В.П. Даневський. У своєму «Посібнику до вивчення історії і системи міжнародного права» він, зокрема, писав: «Держави культурні беруть на себе турботу про охорону багатоманітних природних і штучних ... союзів людських; і як би не розуміти завдання і цілі державної організації, в усякому випадку кожна культурна держава має на увазі людину і її інтереси: не людина створена для держави, а держава створена для людини»¹⁰.

Поширеним є термін «міжнародні механізми захисту прав людини», який часом використовується як синонім словосполучення «міжнародна система захисту прав людини». Сюди в першу чергу включають міжнародний механізм захисту прав людини в рамках ООН, який досліджувався в працях С. Ісаковича, І. Грищенка, К. Забігайла, П. Недбайла, І. Ніколайка¹¹ та інших українських науковців, а також в дослідженнях зарубіжних юристів-міжнародників та політиків Бутроса Бутроса-Галі, Б.Б. Гаврилова, Б.О. Карташкіна, Дж. Крофорда, А.П. Мовчана, Ф. Олстона, П. Сіарта, Г. Стайнера, Дж. Хамфрі¹² та ін. На нашу думку, ці терміни слід розрізняти. Міжнародні механізми щодо захисту прав людини, створені, зокрема, в рамках ООН, є тільки однією зі складових міжнародної системи захисту прав людини, яка, як буде показано нижче, є значно ширшою. Серед міжнародних механізмів захисту прав людини виділяють 1) міжнародні органи, які діють в рамках угод з прав людини, складаються з незалежних експертів або представників урядів і приймають загальні рекомендації; 2) міжнародні несудові органи для контролю за дотриманням угод щодо прав людини, які складаються з експертів в особистій якості і приймають конкретні рекомендації, обов'язковість яких базується на моральному авторитеті міжнародного органу; 3) міжнародні юрисдикційні органи несудового чи судового характеру щодо захисту прав людини, які виносять обов'язкові рішення і можуть забезпечити виконання цих рішень¹³.

Зустрічаємо визначення поняття міжнародно-правових засобів, призначених для забезпечення і захисту основних прав людини, до яких відносять а) міжнародно-правові акти, які вміщують правила діяльності, формулюють права і обов'язки відповідних суб'єктів (конвенції, пакти, угоди, договори тощо), а також міжнародні документи, які норм, правил поведінки звичайно не вміщують, прав і обов'язків безпосередньо не формулюють (зокрема, декларації, заяви, меморандуми) і б) міжнародні органи по спостереженню, контролю за дотриманням основних прав людини (комісії, комітети) та по захисту цих прав (суди, трибунали)¹⁴. Серед усіх цих засобів П.М. Рабінович розрізняє «всесвітні», які створені і використовуються всесвітнім співтовариством в особі Організації Об'єднаних Націй та її органів, і регіональні. Серед міжнародно-правових актів, які формулюють права людини, в свою чергу, можна виділити як загальні чи відносно загальні - Загальна декларація прав людини (ЗДПЛ), Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (МПГПП), Міжнародний пакт про економічні та соціальні права (МПЕСКП тощо -), так і вузькоспеціалізовані, зокрема ті, що стосуються проблем апартеїду, геноциду, прав працівників тощо.

За визначенням Б. Денисова та Б. Євінтова, міжнародно-правова система захисту прав людини складається з «норм-принципів, що захищають підвалини галузі, конкретних норм матеріального міжнародного права, в яких містяться стандарти прав людини, процесуальних норм галузі прав людини (вони набувають дедалі більшого значення, тому що відповідають на запитання, як діяти, щоб захистити права людини), а також створених міжнародних правових механізмів дії міжнародного співтовариства держав щодо оборони людських прав»¹⁵.

Подібне визначення аналізованого поняття зустрічаємо і в американських науковців, однак тут для позначення даного поняття найчастіше використовується термін «міжнародне право з прав людини» (International Human Rights Law), яке складається з міжнародних норм, процедур та інституцій, створених для забезпечення поваги до прав людини в усіх країнах світу¹⁶. Виділяють універсальну систему захисту прав людини, ядро якої складає Статут ООН та Міжнародний білль про права, і три регіональні системи захисту прав людини: європейську, міжамериканську та африканську¹⁷.

Без сумніву, міжнародно-правові засоби забезпечення і захисту прав людини є ширшим поняттям, аніж міжнародні механізми захисту прав людини, але й вони не охоплюють всієї системи захисту прав людини. Права людини захищаються і в рамках міжнародного гуманітарного права міжнародними актами та міжнародними органами, серед яких Женевські конвенції 1948 р. з двома протоколами до них і утворена ними Міжнародна комісія щодо встановлення фактів. Велика кількість міжнародних актів щодо захисту прав людини були прийняті в рамках міжнародного карного права, що вже також розглядається як окрема галузь міжнародного права. В цій системі, зокрема, було утворено *ad hoc* трибунали, які притягали до відповідальності винних у військових злочинах, геноциді, злочинах проти людства. Захист прав людини міжнародним карним правом особливо активізувався на сучасному етапі у зв'язку з діяльністю Міжнародних трибуналів щодо колишньої Югославії і щодо Руанди, а також у зв'язку з утворенням Міжнародного кримінального суду, який вже розпочав свою діяльність.

Міжнародно-правова система захисту прав людини не є статичною, а знаходиться в постійному розвитку, про що свідчить створення нових інституцій у цій системі. Зокрема, в системі ООН згідно з рішенням Всесвітньої конференції з прав людини 1993 р. для зміцнення механізму ООН у галузі прав людини було створено посаду Верховного Комісара ООН з прав людини, який розпочав свою роботу в 1994 р. Як зазначалось в Заключному документі Конференції, держави, створюючи за власним волевиявленням пост вищого, міжнародного, незалежного від них захисника прав людини, надали йому повноважень обстоювати моральні потреби та діяти від імені людства. До повноважень Верховного Комісара, зокрема, входять координація діяльності всієї системи прав людини ООН; розвиток і вдосконалення механізмів захисту прав людини; дії, спрямовані на ефективне та всебічне застосування системи норм, які встановлюють і захищають міжнародні стандарти прав людини; розслідування найбільш серйозних порушень прав людини тощо¹⁸.

Крім зазначених складових, міжнародна система захисту прав людини включає і міжнародну багатосторонню політику щодо прав людини, тобто ту галузь політики і досліджень, яка концентрується на правах людини в міжнародних відносинах та способах, якими держави та інші суб'єкти міжнародних відносин визначають права людини. У міжнародній політиці мова нині вже не йде про те, чи включати права людини як об'єкт політики, а про те, які права є найважливішими на даному етапі, на яких правах наголошувати. Як зазначає Дж. Донеллі, «в останні роки поєднання прав людини з міжнародним миром і безпекою нарешті стало частиною практичної діяльності ООН (до цього часу це було основним елементом риторики ООН, починаючи з часів укладення статуту організації)»¹⁹. У міжнародній політиці щодо прав людини відбувається «конвергенція» прав людини, моніторингу їхнього дотримання, гуманітарної та миротворчої діяльності. Цю міжнародну політичну систему часто іменують розпливчастою, надто загальною (*loose*), і критикують моніторингові процедури за дотриманням прав людини як доволі примітивні²⁰. Однак попри свої недоліки, ця система діє і вдосконалюється.

Отже, на нашу думку, міжнародна система захисту прав людини - це система, утворена, з одного боку, всесвітніми (універсальними) та регіональними договорами (деклараціями, конвенціями, пактами тощо) в рамках міжнародного права з прав людини, міжнародного гуманітарного і міжнародного карного права та відповідними контрольними і правозахисними органами, а з іншого боку, - міжнародною політикою щодо прав людини, яка концентрується на правах людини в міжнародних відносинах та способах, якими держави та інші суб'єкти міжнародних відносин визначають і забезпечують права людини.

Як суб'єкт міжнародних відносин у цілому та міжнародної системи захисту прав людини, зокрема, Україна повинна керуватися засадами, що ґрунтуються на дотриманні норм і принципів міжнародного права, закріплених в Статуті ООН, Міжнародній хартії прав людини, Конвенції про захист прав людини та основних свобод, Гельсінському Заключному акті, Паризькій хартії для нової Європи та інших документах ООН, ОБСЄ та Ради Європи. У Декларації про державний суверенітет України в розділі X «Міжнародні відносини» зафіксовано, що Україна визнає перевагу загальнолюдських цінностей над класовими, пріоритет загальноновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права²¹, а отже Україна визнала пріоритет таких цінностей, як права людини, демократія і верховенство права, мир і безпека у світі, економічна свобода і відповідальність держав, єдність і цілісність світу²².

Як член міжнародної системи захисту прав людини Україна зобов'язана дотримуватись міжнародних стандартів щодо прав людини та забезпечувати колективні права, серед яких права національних меншин, корінних народів та інші права, через імплементацію міжнародних норм з прав людини у внутрішній правопорядок, реалізацію цих норм та контроль за їхнім дотриманням,

а у випадку порушення прав людини - через забезпечення справедливого відшкодування. Звичайно, з урахуванням спадщини, яка дісталась нам від тоталітарної держави, труднощі перехідного періоду як об'єктивні так і суб'єктивні процес реального входження України до міжнародної системи прав людини йде дуже повільно.

Україна *de jure* ввійшла до сучасної універсальної системи захисту прав людини ще у 1945 р., коли було підписано Статут ООН. До європейської системи в рамках НБСЄ (тепер ОБСЄ) Україна вступила у 1992, а в рамках Ради Європи - у 1995 р. Підписано і ратифіковано численні універсальні та європейські акти з прав людини, представники України є в багатьох міжнародних та європейських контрольних та правозахисних органах. Однак залишається проблема з перебуванням у міжнародній системі захисту прав людини, особливо в європейській системі, де ставляться більш жорсткі вимоги до членів і з якої Україні неодноразово погрожували виключенням.

Кінцева мета входження України в міжнародну систему захисту прав людини - це побудова демократичної правової держави не на словах, а в реальному житті. Це повинно бути підкріплено відповідною внутрішньою та зовнішньою політикою держави щодо прав людини, вибудованою системою законодавчих актів та реальними механізмами гарантій передбачених у них норм.

Говорити про основні напрямки політики України щодо прав людини можна, починаючи з 1991 р., коли зовнішня та внутрішня політика України як незалежної держави стала самостійною. Однак, оскільки УРСР увійшла до міжнародної системи захисту прав людини ще в 1945 р., проведемо класифікацію основних подій у сфері міжнародних прав людини для України саме з 1945 р. Серед основних періодів виділимо такі:

◆ 1945-1948 рр. - позірне захоплення правами людини в УРСР, як в цілому в СРСР та інших державах світу, після прийняття Загальної декларації прав людини 1948 р., Конвенції про запобігання злочинів геноциду і покарання за нього 1948 р. Все це відбувалось на фоні грубих порушень прав людини в СРСР, які замовчувались: голодомору 1946-1947 рр., репресій, депортації та переселення сотень тисяч людей в Сибір тощо.

◆ 1949-1973 рр. - занепокоєння правами людини в світі, зумовлене антикомунізмом і холодною війною. Взаємні обвинувачення в порушенні прав людини СРСР та США були, як зазначає Дж. Донеллі, значною мірою тактичними маневрами в більш широкій політичній та ідеологічній боротьбі²³. Переважна більшість держав, в тому числі і СРСР, відкрито демонструє небажання дозволити втручання міжнародному захисту прав людини у внутрішньодержавний правопорядок. Разом з тим йде накопичення масиву норм, розгалуження монолітної галузі міжнародного права, що зветься «права людини»²⁴.

◆ 1975-1976 рр. - права людини входять у двосторонню зовнішню політику окремих держав. Новий ентузіазм щодо прав людини з прийняттям Гельсінського Заключного акта 1975 р. і нові сподівання на можливість захистити права людини. Створення Української Гельсінської спілки для сприяння імплементації Гельсінських угод та інформування урядів держав - учасниць НБСЄ та світу про порушення в Україні ЗДПЛ і Гельсінського акта. Відразу ж після створення Української Гельсінської групи почались переслідування її членів.

◆ 1976-1984 рр. - період грубих порушень громадянських і політичних прав та свобод в СРСР та, зокрема, в УРСР, велика кількість політичних в'язнів і стурбованість міжнародної спільноти станом з правами людини в СРСР. З 37 членів Української Гельсінської групи на 1980 р. 34 були ув'язнені в тюрмах, концентраційних таборах, психіатричних лікарнях, вислані чи видворені з країни. Зростає активність міжнародних правозахисних неурядових організацій, які захищають жертв грубих порушень прав людини, оприлюднюють інформацію про такі порушення і лобіюють захист жертв порушень (політичних в'язнів) у міжнародних правозахисних організаціях та органах ООН.

◆ 1985-1989 рр. - епоха перебудови, яка позначилась «падінням залізної завіси», оприлюдненям деякої інформації про злочини минулого, відносною свободою слова, обмеженою рамками однопартійної системи та іншими чинниками тоталітарної імперії. Вперше М. Горбачовим було поставлено під сумнів один із «стовпів» марксизму-ленінізму про підпорядкування загально людських цінностей інтересам класової боротьби²⁵.

◆ 1990-1994 рр. - проголошення в Декларації про державний суверенітет України 1990 р., Акті проголошення незалежності України 1991 р., Декларації прав національностей України 1991 р. розуміння необхідності побудови правової держави, всебічного забезпечення прав і свобод людини, поваги до прав усіх народів, переваги загальнолюдських цінностей над класовими, пріоритету загальноновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права. Було задекларовано прагнення утвердити в Україні священні принципи свободи, гуманізму, соціальної справедливості, рівноправності всіх етнічних груп народу України²⁶. В цей період українська дипломатія та політика займалась пошуком «істинного шляху України в сучасному світі» в період

зародження нового світового порядку, що намітився у світовій геополітиці²⁷. У прийнятих Верховною Радою України «Основних напрямках зовнішньої політики України» серед головних цілей зазначається захист прав та інтересів громадян України, її юридичних осіб за кордоном, створення умов для підтримання контактів із зарубіжними українцями і вихідцями з України, надання їм допомоги згідно з міжнародним правом.

◆ 1995 - 1999 рр. - вступ до Ради Європи і виконання деяких із зобов'язань, прийнятих при вступі до Ради Європи. Зокрема, була прийнята нова Конституція України 1996 р., Закон «Про Конституційний Суд України» 1996 р. із змінами і доповненнями 1997 р., низка законів про вибори, закон «Про державну виконавчу службу». Були ратифіковані Конвенція про захист прав людини та основних свобод 1950 р. з протоколами до неї, Рамкова конвенція про захист національних меншин, Європейська конвенція про запобігання катуванням та нелюдському або такому, що принижує гідність поводженню чи покаранню, Європейська конвенція про видачу праворушників, Конвенція про взаємну допомогу у кримінальних справах, Конвенція про передачу засуджених осіб, Конвенція про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом, Європейська хартія місцевого самоврядування, Генеральна угода про привілеї та імунітети тощо. Україна підписала Європейську соціальну хартію, а у травні 1999 р. навіть її переглянутий варіант, однак питання її ратифікації залишається відкритим²⁸.

◆ 1999 р. - сьогодення - прийняття Зasad державної політики України в галузі прав людини 1999 р., участь у миротворчих операціях ООН відповідно до Закону «Про участь України в миротворчих операціях ООН», участь у миротворчих операціях в Іраку, тобто намагання здобути позитивний імідж України на міжнародній арені при звинуваченнях на адресу державних органів у втручанні в реалізацію свободи слова, преси, виборів тощо.

Отже, попри те, що Україна *de jure* входить як до універсальної, так і до європейської системи захисту прав людини, права людини ще не стали вирішальним чинником у внутрішній та зовнішній політиці України. І хоч в Засадах державної політики України в галузі прав людини 1999 р. задекларовано, що Україна прагне, щоб права і свободи людини, їхні гарантії визначали зміст і спрямованість діяльності держави, нині ще не прийнято конкретних рішень для реалізації цього, на кшталт тих, які, наприклад, були прийняті Конгресом США та Президентом Джиммі Картером на початку 70-х років щодо визначальної ролі міжнародних прав людини у зовнішній політиці США. Забезпечення прав і основних свобод людини ще не стало головним обов'язком держави, органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а без цього Україна не зможе *de facto* увійти до міжнародної системи захисту прав людини.

¹ Донеллі Дж. Права людини у міжнародній політиці.- Львів: Кальварія, 2004. - С. 46-48.

² Международное сотрудничество государств в области прав человека (проблемы защиты прав человека в условиях борьбы за мир и безопасность) / В.Н. Денисов, А.М. Овсяк, П.Ф. Мартыненко и др. - К.: Наук, думка, 1987.

³ Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави: Посібник. - К., 1994. - С. 9.

⁴ Исакович СВ. Вопросы основных прав человека в деятельности Организации Объединенных Наций: Дис. ... канд. юрид. наук.- К., 1968.- С. 15.

⁵ Дмитриев А.И. Становление международного гуманитарного права (XIX в. - начало XX в.).- К.: НАН Украины. Институт государства и права им. В.М. Корецького, 1998.- С. 5,102.

⁶ Мовчан А.П. Права человека и международные отношения. - М.: Наука, 1982. - С. 19.

⁷ Рудницький В.В. Имплементация международных норм о правах человека в конституционном праве государств - членов ООН // Международное

сотрудничество государств в области прав человека. - К.: Наук, думка, 1987. - С. 60.

⁸ Петранов Б. Правовое государство и между народное сотрудничество в области прав человека // Международное право в современном мире.- М., 1991. - С. 112.

⁹ Мовчан А.П. - Вказ. праця. - С. 6-7.

¹⁰ Цит. за: Дмитриев А.И. Становление... - С. 47.

¹¹ Исакович С. Механізм діяльності ООН щодо захисту прав людини // Укр. часопис прав людини. - 1994.- № 1.- С. 23-28; Грищенко І. XV сесія Комісії ООН по правах людини // Рад. право.-1959. - № 4. - С. 131-137; Грищенко І. Забезпечити людині належні їй права і свободи (про роботу ХуїІ сесії Комісії ООН по правах людини) // Рад. право. - 1962. - № 5. - С. 114; Забигайло К. К истории участия Украинской ССР в выработке Устава ООН // Сов. ежегодник межд. права.- 1964-1965.- М., 1968.- С. 129-130; Недбайло П. XIV сесія Комісії Організації Об'єднаних Націй по правах людини // Рад. право. - 1958. - № 5. - С. 139-141; Николайко И.В. Права человека и система ООН

Міжнародне право захисту прав людини

(проблеми многостороннього міжнародного співробітництва) / Отв. ред. В.Н. Денисов.- К.: Наук. думка, 1991.

¹²Гаврилов В.В. ООН и права человека. Механизм создания и осуществления нормативных актов. - Владивосток: Изд-во Дальневост. университета, 1998; Карташкин В.А. Права человека в международном и внутригосударственном праве. - М., 1995; Мовчан А.П. Права человека и международные отношения. - М.: Наука, 1982; Guide to International Human Rights Practice. - 2nd ed. / Ed. for the Procedural Aspects of International Law Institute in collaboration with the International Human Rights Law Group by Hurst Hannum. - Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1992; Humphrey J.P. Human Rights and The United Nations: a great adventure. - Dobbs Ferry, New York: Transnational Publishers, Inc., 1984; Sieghart P. The International Law of Human Rights. - Oxford: Clarendon Press, 1995; Steiner H.J., Alston Ph. International Human Rights in Context. - Oxford: Clarendon Press, 1996; The future of UN human rights treaty monitoring / ed. by Philip Alston and James Crawford. - Cambridge University Press, 2000.

¹³Петранов Б. - Вказ. твір. - С. 112.

¹⁴Рабінович П.М.- Вказ. твір. - С. 9.

¹⁵Денисов В., Євінтов В. Міжнародна система захисту прав людини - новий етап розвитку // Права людини в Україні: Щорічник 1994. - К.: Укр. Правн. Фондація, 1996.- С. 16.

¹⁶Guide to International Human Rights Practice. - Op. cit- P. 3.

¹⁷Steiner H.J., Alston Ph. - Op. cit. - P. 117.

¹⁸UN Doc. A/Conf. 157/23 July 1993.

¹⁹Донеллі Дж. - Вказ. твір. - С. 31.

²⁰Henkin L. The Rights of Man Today. - 1978.

²¹Декларація про державний суверенітет України // Права людини. Міжнародні договори України, декларації, документи / Упоряд. Ю.К. Качуренко. - 2-Е вид. - Київ: Юрінформ, 1992. - С. 7-12.

²²Космина Я. Україна в системі міжнародних відносин // Політологія / За наук. ред. А. Колодій. - К.: Ельга, Ніка-Центр, 2003. - С. 557.

²³Донеллі Дж. - Вказ. твір.- С. 19,119.

²⁴Денисов В., Євінтов В.- Вказ. твір.- С.16.

²⁵Mullerson R. International law, rights and politics. Developments in Eastern Europe and the CIS. - London and New York: Routledge, 1994.- P. 161.

²⁶Декларація про державний суверенітет України 1990 р., Акт проголошення незалежності України 1991 р., Декларація прав національностей України 1991 р. // Права людини. Міжнародні договори України, декларації, документи / Упоряд. Ю.К. Качуренко. - 2-е вид. - К.: Юрінформ, 1992. - С. 7-15.

²⁷Зленко А. Дипломатія і політика. Україна в процесі динамічних геополітичних змін. - Х.: Фоліо, 2003. - С. 14.

²⁸Удовенко Г.Й. Завдання подальшого розвитку системи забезпечення прав людини в Україні // Законодавчий захист прав людини: Семінар Верховної Ради України та Ради Європи. - К., 11.06.1999. - С. 6-11.

Стаття надійшла до редакції у липні 2004 р.